

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Mart/March 2024, s. 11: 381-396

**Osmanlı Maliyesinde İrad-Masraf Uygulaması:
Ruznamçe Verileri Üzerinden Bir Analiz**
The Practice of İrad-Masraf in Ottoman State Finance:
An Analysis Based on Ruznamçe Accounts

Sadullah YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi
İktisat Fakültesi İktisat Tarihi ABD,
Assistant Professor, Marmara University,
Faculty of Economics, Department of Economic History
sadullah.yildirim@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8742-0478

DOI: 10.56720/mevzu.1410371

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 27 Aralık / December 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Şubat / February 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March

Atıf / Citation: Yıldırım, Sadullah. "Osmanlı Maliyesinde İrad-Masraf Uygulaması: Ruznamçe Verileri Üzerinden Bir Analiz". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (Mart 2024): 381-396. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1410371>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Bu makalede Osmanlı maliyesince kullanılan irad-masraf uygulaması incelenmiştir. Dönemin teknolojik kısıtları göz önüne alındığında yerinde harcamayı mümkün kılan bu uygulama Osmanlı maliyesince yaygın olarak kullanılmıştır. Makalede 16. yüzyılın sonuna ait hazine-i amire ruznamçe verilerinden hareketle yapılan analizde gelirlerin yaklaşık yarısının irad-masraf uygulamasına konu edildiği görülmüştür. Ekonometrik analiz sonuçları gelir kaynağından İstanbul'a olan mesafe arttıkça irad-masraf oranının arttığını göstermektedir. Buna ilaveten, mukataa gelirlerine göre cizye ve ağnam gelirlerinin daha çok irad-masrafa konu olduğu tespit edilmiştir. Fakat irad-masraf uygulamasına konu olma bakımından mukataa gelirleriyle avarız gelirleri arasında istatistiki olarak bir farkın olmadığı görülmüştür. Son olarak, analiz sonuçları gelirlerdeki gecikmeyle irad-masraf oranı arasında aynı yönde doğrusal bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: İrad-masraf, Osmanlı maliyesi, Ruznamçe, İstanbul'a mesafe, Gelir türü

Abstract

This paper studies the practice of *irad-masraf*, or offsetting government revenues for expenditures, in Ottoman state finance. *İrad-masraf* was a method that enabled the central treasury to make expenditure in remote regions under the technological constraint of the period regarding transportation and money transfer. Using data from daily records of the central treasury in the late 16th century, the paper shows that *irad-masraf* is used to spent about half of the central government's total revenue, and that the irad-masraf ratio rises as the distance from the tax base to Istanbul grows. Compared to tax farms (mukataa) the irad-masraf ratio is higher among poll taxes (cizye) and sheep taxes (ağnam) but there is no difference between tax farms and extra ordinary taxes (avarız) with respect to *irad-masraf* ratio. Moreover, the paper reveals that a larger gap between accrual and collection dates of tax revenue is positively associated with *irad-masraf* ratio.

Keywords: İrad-masraf, Ottoman state finance, Ruznamçe, Distance to İstanbul, Revenue types

1. Giriş

Osmanlı maliyesi merkezi hazine, tımar, salyâne ve vakıf gibi unsurlarıyla çok fazla çeşitlilik arz eden bir yapıya sahipti. Osmanlı Devleti'nin böyle çok katmanlı bir mali yapıyı benimsemesi muhtemelen teknolojik kısıtların ve devletin çok geniş bir coğrafyaya yayılan topraklarını yönetme kapasitesindeki farklılaşmanın bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştı. Bu bağlamda örneğin Barkan "... para iktisadiyatının yeterince gelişmemiş olduğu devirlerde büyük bir kısmı aynen mahsul olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezi bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan dağıtılması ve bu dağıtılacak maaşlarla vazife sahiplerinin buldukları yerlerde geçimlerinin temini gibi işlerin güçlüğü..."¹ gibi sebeplerle tımar sisteminin benimsenmiş olabileceği tespitini yapmaktadır. Bu bakış açısı benimsenecik olursa en etkin mali organizasyon şeklinin yerinde toplama ve yerinde harcama şeklinde ortaya çıkması gerektiği düşünülebilir. Fakat Osmanlı devletin bazı hizmetleri ancak merkezde asker ve bürokrat bulundurarak yerine getirebileceği göz önüne alındığında bir kısım gelirlerin merkezi hazinenin harcamaları için ayrılması şarttır. Merkezin elde etmesi gereken gelirler söz konusu olduğunda da Barkan'ın bahsettiği türden teknolojik kısıtların varlığını hissettirmesi beklenir; öyle ki Osmanlı maliyesi bu kısıtların etkilerini hafifletmek için farklı mali uygulamalar benimsemiştir. Bunlardan en önemlisi tahsis ilkesine dayalı irad-masraf uygulamasıdır. Bu uygulamayla birlikte merkezi hazineye ait gelirler fiili olarak hazineye girmeden mahallinde bir harcama alanına tahsis edilebilmiştir.

Bu çalışmada irad-masraf uygulaması ele alınmıştır. Özellikle gelir kaynağının İstanbul'a yakınlık ya da uzaklığı, gelirin cinsi (cizye, mukataa vs.) ve gelirin hazineye intikalinde yaşanan gecikmeler başka bir ifadeyle gelirin tahakkuk ve tahsil tarihi arasındaki zamanın uzaması gelirlerin irad-masraf uygulamasına konu olmasını nasıl etkileyebileceği incelenmiştir. Bu sorulara cevap aramak için merkezi hazineye giren gündelik gelir kayıtlarının tutulduğu 16. yüzyılın sonuna ait ruznamçe defteri verileri kullanılmıştır. Bu veriler ile yapılan ekonometrik analiz vergi kaynağından İstanbul'a olan mesafe arttıkça gelirlerin daha çok irad-masraf ya da mahsuba konu olduğunu göster-

¹ Ömer Lütfi Barkan, "Tımar" *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Basımevi, 1993) 12-1/287.

mektedir. Gelir türlerine göre de irad-masraf uygulamasının farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Mukataa gelirleriyle karşılaştırıldığında aded-i ağnam ve cizye gelirlerinin oransal olarak daha çok mahsuba konu olduğu buna karşın mukataa gelirleriyle avarız gelirleri arasında mahsuba konu olma bakımından istatistiki olarak bir farkın bulunmadığı görülmüştür. Cizye ve ağnam gelirlerinin bir kısmının, bu gelirleri toplayan askerlerin maaşlarına karşılık mahsup edilmesi, böyle bir neticenin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Diğer yandan zamanında toplanıp hazineye aktarılamayan gelirlerin de önemli ölçüde irad-masrafa konu edildiği tespit edilmiştir.

Bu bulgular Osmanlı mali kapasitesi ile ilgili yapılan diğer çalışmaları tamamlar niteliktedir. Vilayet muhasebe defterleri kullanılarak yapılan bir çalışmada oransal olarak merkeze ayrılan gelirlerle gelir kaynağının İstanbul'a uzaklığı arasında ters yönlü bir ilişki bulunmuştur.² Diğer bir ifadeyle beklenenin aksine merkezden uzaklaştıkça vergi gelirlerinden merkezi hazineye ayrılan oransal pay artmaktadır. Çelişkili gibi görünen bu ilişki merkezden uzaklaştıkça irad-masrafa konu olan gelirlerin artması bulgusu ile birlikte düşünüldüğünde anlaşılır hale gelmektedir. Merkeze uzak yerlerdeki gelirler irad-masrafa konu oldukları için bunların merkezi hazine için tahsis edilmelelerinde paranın merkeze transferi gibi işlem maliyetleri bakımından bir sakınca ortaya çıkmamaktadır.

Ruznamçe verileri kullanılarak yapılan çalışmalar Osmanlı devletinin gelir ve giderlerinin tespiti gibi daha çok makro bir bakış açısını benimsemiştir. Örneğin, Tabakoğlu ruznamçe toplamlarından hareket ederek Osmanlı merkezi hazinesinin toplam gelir ve giderlerini 1621-1746 arası dönem için ortaya koymuştur.³ Tabakoğlu'nun öncü çalışmasını takip eden çalışmalar kayıt bazlı verileri toplulaştırarak dönem bazlı "bütçeler" oluşturmuşlardır.⁴ Literatür-

² Sadullah Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Mali Kapasite", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 78/4 (2023), 687-710.

³ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 310-312.

⁴ Bk. Kadir Arslanboğa, *1609-1610 Yılları Arasında Osmanlı Devleti Merkezî Hazine Giderleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Kadir Arslanboğa, *1589-90 İle 1602-3 Malî Yıllarına Ait Osmanlı Devleti Bütçelerinin Oluşturulması ve İncelenmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012); Mehmet İpcioğlu, *Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe*

deki söz konusu çalışmalara katkı olarak bu çalışma mikro bir bakış açısıyla ruznamçe verilerini incelemekte ve bu kayıtların devletin gelir ve giderlerinin tespiti dışında da kullanılabilir zengin bir bilgi kaynağı olduğunu göstermektedir.

2. İrad-Masrafı Etkileyebilecek Potansiyel Faktörler

Osmanlı merkez maliyesince kullanılan irad-masraf uygulaması gelirlerin merkezi hazineye fiilen girmeden bir harcama alanına yönlendirilmesini ifade eder. Ruznamçelerdeki bu tür kayıtlar hem gelir hem de harcama işlemini aynı anda ihtiva ettikleri için mahsup işlemi olarak da düşünülmüştür.⁵ Gelirlerin bir harcama alanına yönlendirilmeleri birkaç türde cereyan edebilir. İlk olarak gelirin mahallinde bir harcama alanına yönlendirilmesi söz konusu olabilir. İkinci olarak gelir ortaya çıktığı yer dışında başka bir yerde hatta merkezde bir harcama alanına fiilen hazineye alınmadan yönlendirilebilir. Üçüncüsü, geliri toplamakla görevli askerin maaşına karşılık topladığı vergi gelirinin ya tamamı ya da bir kısmı mahsup edilebilir.

Bir gelir kaynağının irad-masraf işlemine diğer bir ifadeyle mahsuba konu olmasının birçok sebebi olabilir. Ancak bu makalede bu muhtelif sebeplerden sadece İstanbul'a mesafe, gelir türü ve gelirlerin hazineye intikalinde yaşanan gecikmeler üzerinde durulacak ve bu etmenlerle irad-masraf arasındaki ilişkinin yönü ve büyüklüğü tespit edilmeye çalışılacaktır. Ruznamçe kayıtlarının içerdiği bilgilerin sunduğu imkânlar ve kısıtlar bu değişkenlerin analiz için seçilmesine yol açmıştır.

İrad-masrafı etkileyen etmenlerden ilk akla gelen gelir kaynağından merkeze olan mesafedir. Gelir kaynağından İstanbul'a olan mesafe arttıkça irad-masraf kayıtlarının artmasını beklemek mümkündür. Uzak yerlerdeki gelirleri

Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tahlili Denemesi) (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996); Sadullah Yıldırım, *1000/1592-93 ve 1001/1593-94 Tarihli Ruznamçe Gelir Deftesine Göre Osmanlı Devleti'nin Merkezi Hazine Gelirleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

⁵ Bk. Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, 389-393; Sadullah Yıldırım, *1000/1592-93 ve 1001/1593-94 Tarihli Ruznamçe Gelir Deftesine Göre Osmanlı Devleti'nin Merkezi Hazine Gelirleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

merkeze getirip merkezden yine uzaktaki bir yere harcama olarak göndermek maliyetli olacağı için uzak yerlerdeki gelirlerin sistematik olarak irad-masraf uygulamasına konu olması gerekir.

Çeşitli sebeplerle hazineye ait gelirlerin tahakkuk ile tahsil tarihleri arasında zaman farkı oluşabilmektedir. Gelirlerin bu şekilde gecikerek hazineye girmesi onların irad-masrafa konu olmalarına sebep olabilir. Merkezi hazine, gecikmiş gelirleri özellikle mevacic ödemelerine mahsup olacak şekilde memurlara tevdi etme yolunu seçebilir. Bu sayede devlet kendi maaşını toplayacak olması sebebiyle vergi toplama hususunda gerekli özen ve itinaı gösterecek bir vergi toplayıcısı bulmuş olur. Bu vesileyle devlet hem geciken vergisini etkin bir biçimde toplamış hem de alacaklı askerinin maaşını ödemiş olur.

İrad-masraf uygulaması gelir türlerine göre de değişiklik gösterebilir. Özellikle gelirlerin toplanmasında gözlemlenen iltizam ya da vergilerin doğrudan memurlar eliyle toplatılması gibi farklı uygulamalar irad-masraf düzeyini etkilemiş olabilir. Çalışmalar etkin vergi toplama organizasyonunun vergi tabanının niteliğine göre değişebildiğini göstermektedir⁶. Tarh edilen verginin toplanabilmesi için vergi tabanının eksiksiz ölçülmesi gerekir. Bazı vergi türleri için vergi tabanını ölçmek diğerlerine göre daha zordur. Örneğin mukataa gelirlerinin genellikle iktisadi ve ticari faaliyetler üzerinden toplanması ve bu tür faaliyetlerin yıldan yıla büyük dalgalanmalar göstermesi bu tür vergilerin ölçülebilirliğini zorlaştırmaktadır. O bakımdan mukataa gelirleri genellikle yerel koşulların bilgisine sahip mültezimler eliyle toplanmıştır. Öte yandan vergi tabanının nispeten istikrarlı olduğu ağnam, cizye ve avarız vergileri ise genellikle merkezce görevlendirilen memurlar eliyle toplanmıştır. Bu vergilerden cizye ve ağnam genellikle askerler eliyle toplanırken avarız gelirleri kadıların sorumluluğunda toplatılmaktaydı. Ağnam ve cizye gelirlerinin mukataa gibi mültezim eliyle değil de askerler eliyle toplanması onların irad-masrafa konu olma olasılığını artırabilir çünkü bu gelirlerin bir kısmının vergiyi tahsil edenlerin maaşına mahsuben toplatılması söz konusu olabilmektedir. Diğer yandan vergi tabanında yaşanacak yıldan yıla büyük dalgalanmalar

⁶ Metin Coşgel, "Efficiency and Continuity in Public finance: The Ottoman System of Taxation", *International Journal of Middle East Studies* 37/4 (2005), 567-586; Metin Coşgel - Thomas J. Miceli, "Tax collection in History", *Public Finance Review* 37/4 (2009), 399-420.

sebebiyle vergi tabanını ölçmenin güç olduğu mukataa gibi gelirlerin, vergi tabanının görece istikrarlı olduğu ve dolayısıyla ölçümünün daha kolay olacağı cizye ve avarız gelirlerine göre hazineye geç girme ihtimali daha yüksek olabilir. Geciken gelirlerin ise yukarıda ortaya konulan sebeplerden dolayı irad-masrafa daha fazla konu olmasını beklemek mümkündür.

Bu teorik düşüncelerin ne derece vakiya tetabuk ettiğini tespit etmek için sonraki kısımlarda ruznamçe verilerine dayalı istatistiki analizlere baş vurulacaktır.

3. Veriler

Analizde kullanılan veriler Osmanlı merkezi hazinesine ait ruznamçe defterlerine dayanmaktadır. Ruznamçeler hazineye ait günlük gelir ve gider kayıtlarının tutulduğu defterlerdir. Sadece gelir ya da sadece gider kayıtlarının ayrı ayrı tutulduğu ruznamçeler olduğu gibi gelir ve giderlerin aynı defterde tutulduğu ruznamçeler de mevcuttur. Bu çalışmada kullanılan ruznamçe defteri hicri/miladi 1000/1592-1001/1593 yılları arası zamanı kapsamaktadır ve hem gelir hem de irad-masraf kayıtlarını içermektedir. Bu ruznamçe defteri Osmanlı Arşivi Kâmil Kepeci Tasnifi 1774 numaralı kayıttta bulunmaktadır.⁷

Ruznamçe defterlerinde herhangi bir gelir kaydı için o gelirin miktarı ve türü, hangi para cinsiyle hazineye girdiği, varsa yönlendirildiği harcama alanı (irad-masraf) ve miktarı, tahakkuk tarihi, gelirin hazineye girdiği tarih, gelirin kimin sorumluluğunda/tahvilinde olduğu, gelirin coğrafi olarak nereden geldiği bilgilerine ulaşmak mümkündür.

Gelirin coğrafi olarak geldiği yerin bilinmesi gelir kaynağından İstanbul'a olan mesafesinin hesaplanmasına imkân vermektedir. Mesafe ölçümü için koordinat bilgisi kritik öneme sahiptir. İstanbul'a mesafeyi ölçebilmek için önce ruznamçe kayıtlarında geçen kaza ölçeğindeki yerlerin bugün nerelere tekabül ettiği belirlenmiş ve daha sonra o yerin enlem ve boylam bilgisi tespit edilmiştir. Bu koordinat bilgileri kullanılarak kayıtlarda geçen her bir kazanın İstanbul'a olan kuş uçuşu mesafesi ölçülmüştür. Bu ölçüm *Stata* programın-

⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri [KK.d]*, No. 1774. Bu defter hakkında geniş bilgi için bk. Yıldırım, *1000/1592-93 ve 1001/1593-94 Tarihli Ruznamçe*, 1-6.

daki *geodist* fonksiyonu kullanılarak yapılmıştır. İnsanlar şüphesiz dönemin teknolojik koşullarında uçarak değil kara ya da deniz yollarını kullanarak seyahat ediyorlardı. Dolayısıyla kuş uçuşu mesafeyi kullanmanın bazı sakıncalarının olabileceği akla gelebilir. Fakat, eğer kuş uçuşu mesafe normalde İstanbul'a yakın olan bir yeri uzakta, uzak olan bir yeri ise yakında göstermiyorsa diğer bir ifadeyle kazaların İstanbul'a olan görece mesafelerini değiştirmiyorsa kuş uçuşu mesafenin ilerde yapacağımız regresyon analizinde kullanılması bir sorun ortaya çıkarmayacaktır. Son dönemde kuş uçuşu mesafe ekonomi literatüründe de sıkça kullanılmaktadır.⁸

Ruznamçe kayıtlarında gelirlerin tahakkuk ettiği ve hazineye girdiği tarihi tespit etmek mümkündür. Bu iki bilgi kullanılarak gelirlerin hazineye aktarılması sürecinde yaşanan gecikmeler hesaplanabilir. Bu makalede verginin tahsil edildiği yıldan tahakkuk ettiği yıl çıkartıldığında elde edilen fark gelirlerin hazineye girişinde yaşanan gecikmenin bir ölçütü olarak kullanılmıştır.

Gelir türleri ise ruznamçe kayıtlarında açıkça ifade edildiği haliyle kullanılmıştır. Bu çalışmaya dahil edilen gelir türleri mukataa, aded-i ağnam, cizye ve avarız gelirleridir. Her ne kadar bu gelirler dışında berat resmi gibi gelirler de ruznamçelerde kaydedilmiş olsa da bu tür gelirler için mesafe değişkeni sistematik olarak tanımlanamadığı için analiz dışında tutulmuştur.

Mukataa gelirleri genellikle devletin üretim ya da ticari faaliyetler üzerine koyduğu vergilerden oluşmaktaydı. Mukataalardan elde edilecek gelirler iltizam ya da emanet yolu ile toplanmaktaydı. Emanet usulünde devlet yetkilileri vergiyi toplarken iltizam usulünde vergiler mültezimler eliyle toplatılmaktaydı. İltizam usulünde devlet iltizama konu olan mukataaya ait gelirleri toplama hakkını mültezimlere açık artırma yoluyla satmaktaydı. Mukataa gelirlerini çoğunlukla iltizam usulüyle toplatmasının bir sebebi yerel koşulların bilgisine sahip mültezimlerin değişken olan mukataa gelirlerini daha gözlemleyebilmesidir.⁹

⁸ Kuş uçuşu mesafenin ekonomi literatüründeki bir uygulaması için bk. Quamrul Ashraf - Oded Galor. "The "Out of Africa" Hypothesis, Human Genetic Diversity, and Comparative Economic Development". *American Economic Review* 103/1 (2013, 1-46).

⁹ Mukataa ile ilgili geniş bilgi için bk. Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıllar)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003).

Cizye gayrimüslimlerden alınan bir baş vergiydi. Cizye yükümlülerini tespit etmek için devlet sayım yapar ve sayım sonucu belirlenen vergi mükelleflerini cizye defterlerine kaydederdi.¹⁰ Ruznamçe defterlerinde cizye vergisi çeşitli adlarla geçmektedir. *Cizye-i gebran, ispençe-i gebran, cizye-i yahudiyan, ispençe-i yahudiyan, cizye-i zevaid-i voynugan* ve *rüsüm-ı eflakan* ruznamçe kayıtlarında geçen ve cizye gelirini oluşturan vergilerdir. Bu tür vergilerin toplanması genellikle devlet görevlileri eliyle yapılmaktaydı. Bunun muhtemel sebebi ise vergi tabanını oluşturan gayrimüslim nüfusun çok dalgalanmaması sebebiyle vergi tabanının ölçümünün kolay olması ve bu sebeple herhangi bir anlaşmazlık durumunda vergi toplayıcısının denetlenmesinin imkân dâhilinde olmasıdır.

Avarız önceleri savaş zamanında toplanan bir olağan üstü hal vergisi iken devlet bütçesinin sürekli açık verdiği devirlerde her yıl toplanan düzenli bir vergi halini almıştır. Avarız vergisi avarız gerçek hanelerden oluşan avarız hanesi üzerine tarh edilirdi. Kaç gerçek hanenin bir avarız hanesi oluşturacağı bölgede yaşayan halkın maddi durumuna göre belirlenirdi.¹¹ Avarız vergisi nakdi olabileceği gibi aynı ya da hizmet olarak da tahsil edilirdi. Ruznamçede geçen avarızla ilgili gelirler *akçe-i avarız, akçe-i bedel-i kürekçıyan, akçe-i bedel-i nüzül* şeklinde ifade edilmiştir. Ruznamçe kayıtlarından da anlaşıldığı üzere avarız gelirlerinin toplanması devlet tarafından görevlendirilen kadıların sorumluluğundaydı.

Ağnam vergisi ise hayvanlar üzerinden alınan bir vergiydi. Büyük hayvan sürülerine sahip Türkmenler ve Yörükler gibi konar göçerler ağnam vergisinin önemli mükellefleriydi. Ruznamçe kayıtlarında ağnam gelirleri *aded-i ağnam, aded-i ağnam ve resm-i ağıl* gibi ibarelerle ifade edilmiştir.

Analizde kullanılan bağımlı değişken ise mahsup (irad-masraf) oranıdır. Bu çalışma kapsamında incelenen ruznamçe kayıtlarında irad-masraf uygulamasına konu olan gelirler de olmayan gelirler de mevcuttur. İrad-masrafa konu olan gelirlerin ya bir kısmı ya da tamamı harcama alanına yönlendiril-

¹⁰ Halil İnalçık, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/42-48.

¹¹ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, 364-374.

miş olabilmektedir. İrad-masrafa konu olan meblağı kullanarak ampirik analizin temel bağımlı değişkeni olan mahsup oranı hesaplanmıştır. Bu oran her bir gelir kaydı için irad-masrafa konu olan miktarın toplam gelire bölünmesiyle elde edilmiştir. Mahsup oranı değişkeninin gelir türlerine göre özet istatistikleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Gelir Türleri ve Mahsup Oranı

Gelir türü	Ortalama	Standart sapma	Frekans
Avarız	0.448	0.496	387
Ağnam	0.744	0.401	118
Cizye	0.539	0.481	507
Mukataa	0.420	0.491	339
Total	0.501	0.490	1,351

Tablo 1’e göre gelirlerin yüzde 50,1’i yani yaklaşık yarısı mahsup işlemine konu olmuştur. Ama bu oran gelir türlerine göre değişiklik göstermektedir. En fazla irad-masraf uygulaması aded-i ağnam gelirlerinde görülmektedir. Ruznamçe defterinde 118 adet ağnam geliri kaydı mevcuttur ve bu gelirlerinin ortalama olarak yüzde 74,4’ü mahsup edilmiştir. Ruznamçe defterinde 507 cizye kaydı mevcuttur. Bu kayıtlardaki cizye gelirleri için ortalama mahsup oranı yüzde 53,9’dur. Avarız kayıt sayısı ise 387’dir. Bu avarız kayıtlarındaki gelirlerin ortalama olarak yüzde 44,8’i mahsup işlemine konu olmuştur. Mukataa gelirlerine gelince, toplam 339 adet mukataa gelir kaydı mevcuttur ve bu kayıtlardaki gelirler için ortalama mahsup oranı yüzde 42’dir. Mahsup oranının ağnam gelirlerinde bu derece yüksek olması bu tür gelirlerin hem askerler eliyle toplanması hem de gecikerek hazineye girme ihtimallerinin yüksekliği ile izah edilebilir. Mukataa gelirleri ise mahsup uygulamasına en az konu olan gelirler olarak öne çıkmaktadır. Bu gelirlerin mültezimler eliyle toplanması ve bu sebeple askerlerin maaşı ya da mevacic karşılığı mahsup edilme ihtimalinin az olması bu oranın düşük seyretmesinde pay sahibi olabilir. Ek Tablo 1’de ampirik analizde kullanılan diğer değişkenlerin özet istatistikleri verilmiştir.

Söz konusu değişkenlerin mahsup oranına ekonomik ve istatistiki olarak anlamlı bir etkilerinin olup olmadığını tespit edebilmek için bir sonraki bölümde regresyon analizine baş vurulacaktır.

4. Analiz

Bu kısımda İstanbul'a mesafe, gelir türü ve gelirlerdeki gecikmenin mahsup oranına olan etkileri regresyon analizi çerçevesinde incelenecektir. Tahmin edilecek doğrusal modelin değişken ve parametreleri şöyledir:

$$Mahsup_oranı_i = \beta_0 + \beta_1 İstanbul_i + \beta_2 Gelir_i + \beta_3 Gecikme_i + \epsilon_i$$

Yukarıdaki eşitlikte i ruznamçedeki her bir kaydı endekslemektedir. $Mahsup_oranı_i$ i kaydı için gelirlerin oransal olarak ne kadarının irad-masrafa konu olduğunu göstermektedir. $İstanbul_i$ değişkeni ruznamçede bulunan i kaydındaki gelirin coğrafi olarak geldiği yerden İstanbul'a olan mesafeyi göstermektedir. $Gelir_i$ değişkeni gelir türlerini belirten kukla değişkenleri içeren bir vektördür. Gelir türleri avarız, aded-i ağnam, cizye ve mukataa gelirlerinden oluşmaktadır. Mukataa gelirleri referans kategori olarak kullanılmıştır. $Gecikme_i$ değişkeni ise o gelir kaydının tahakkuk ettiği yıl ile hazineye girdiği yıl arasındaki farkı göstermektedir. ϵ_i ise hata terimidir. Bu denklemin parametreleri En Küçük Kareler yöntemiyle tahmin edilmiştir.

Analiz sonuçları Tablo 2'de sunulmuştur. İlk sütunda sadece İstanbul'a mesafe değişkeninin irad-masraf oranına etkisine bakılmıştır. Bu etki istatistiki olarak yüzde 1 düzeyinde anlamlıdır. Etki büyüklüğüne bakıldığında ise İstanbul'a mesafedeki her 100 kilometrelik artışın mahsup oranını yüzde 1,8 artırdığı anlaşılmaktadır. İkinci sütunda modele gelir türleri eklenmiştir. Mukataa gelirleri referans kategori olarak kullanılmıştır. Buna göre mukataa gelirleriyle karşılaştırıldığında ağnam gelirleri yüzde 29,3 cizye gelirleri ise yüzde 8,3 daha fazla mahsuba konu olmaktadır. Mukataa gelirleriyle avarız gelirleri arasında mahsuba konu olma bakımından istatistiki olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

Tablo 2: Mahsup Oranını Etkileyen Faktörler

Değişkenler	(1) Mahsup oranı	(2) Mahsup oranı	(3) Mahsup oranı
İstanbul'a mesafe	0.188*** (0.051)	0.125** (0.056)	0.104* (0.057)
Cizye		0.083** (0.038)	0.090** (0.038)
Avarız		-0.001 (0.039)	0.018 (0.040)
Ağnam		0.293*** (0.048)	0.297*** (0.049)
Gecikme			0.014* (0.007)
Sabit	0.418*** (0.026)	0.389*** (0.030)	0.360*** (0.033)
Gözlem	1,351	1,351	1,351
R-kare	0.010	0.038	0.041

Not: Sağlam (robust) standart hatalar parantez içinde verilmiştir. ***
 $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

Üçüncü sütunda ise analize gecikme değişkeni eklenmiştir. Buna göre geciken gelirlerin irad-masrafa konu olma oranlarının arttığı görülmektedir. Öyle ki, gelirlerdeki bir yıllık gecikme mahsup oranını yüzde 1,4 artırmaktadır. Bu etki istatistiki olarak yüzde 10 düzeyinde anlamlıdır. Uzak yerlerdeki gelirlerin hazineye aktarımında yaşanabilecek güçlüklerden dolayı İstanbul'a mesafe ile gecikme değişkeni arasında aynı yönlü yakın bir ilişkinin olması sebebiyle gecikme değişkeninin analize katılması İstanbul'a mesafe değişkeninin mahsup oranına etkisini yüzde 17 mertebesinde düşürmüştür. Tablodaki önemli parametrelerden biri ise R-kare'dir. Bu parametreden anlaşılacağı üzere modelde kullanılan değişkenler mahsup oranındaki değişimlerin sadece yüzde 4,1'ini açıklamaktadır.

Tablo 3: Mevacibin Mahsup İçindeki Oransal Payı

DEĞİŞKENLER	(1) Mevacip/Mahsup
Cizye	0.154*** (0.023)
Avarız	-0.021* (0.013)
Ağnam	0.170*** (0.034)
Gecikme	0.007 (0.005)
Sabit	0.009 (0.018)
Gözlem	705
R-kare	0.107

Not: Sağlam (robust) standart hatalar parantez içinde verilmiştir. *** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

Mahsup oranında ağnam ve cizye gelirleri lehine bulunan pozitif etki bu tür gelirlerin daha çok askeriler eliyle ve onların maaşlarına mahsuben toplatılmasıyla açıklanabileceğinden bahsetmiştik. Eğer bu doğruysa ağnam ve cizyenin diğer mahsup alanlarından ziyade mevacip harcamasına yönlendirilme ihtimalinin yüksek olması gerekir. Benzer bir yorum gecikme değişkeni için de söz konusu olabilir zira geciken gelirlerin bu şekilde maaşa mahsuben toplatılmasının gelirlerin etkin bir şekilde hazineye aktarılması için kullanılan bir yöntem olabileceği düşünülebilir. Bu düşünceleri test etmek toplam mahsup içerisinde mevacibin oransal payını hesaplanıp analize bağımlı değişken olarak eklenmiştir. Söz konusu değişkenlerin mevacip-mahsup oranına ne yönde etki ettiği Tablo 3'te sunulmuştur. Buna göre mukataa ile karşılaştırıldığında cizye ve ağnam gelirlerinde mevacibin mahsup içindeki payı artmaktadır ki bu yukarıda ifade edilen teorik beklentiyle uyum içindedir. Yine gecikme değişkeni mevacibin mahsup içindeki payını artırıcı yönde etki göstermesine rağmen bu etki istatistiki olarak anlamlı değildir. Dolayısıyla gecikme

ile ilgili yukarıda ifade edilen teorik argüman bulgular tarafından desteklenmemektedir.

Sonuç

İrad-masraf uygulaması dönemin ulaşım ve para transferi ile ilgili güçlükleri düşünülüşünde Osmanlı merkez maliyesinin harcamalarını etkin bir biçimde yapmasına olanak veren önemli bir yöntemdi. Bu yöntemle gelirler fiili olarak hazineye girmeden mahallinde ya da başka bir yerde harcama alanına yönlendirilebilmiştir. Bu makalede ilk defa irad-masraf uygulamasını etkileyen faktörler ruznamçe kayıtlarından veriler kullanılarak analiz edilmiştir. Her ne kadar irad-masraf uygulamasını etkileyen birçok etmen olsa da bu makalede gelir kaynağından İstanbul'a olan mesafe, gelir türü ve gelirlerde yaşanan gecikmelerin bir fonksiyonu olarak irad-masraf ele alınmıştır.

16.yüzyılın sonlarına ait ruznamçe kayıtları kullanılarak yapılan ekonometrik analiz İstanbul'a mesafe arttıkça gelirlerin oransal olarak daha fazla irad-masraf ya da mahsuba konu edildiğini göstermektedir. Bu bakımdan irad-masraf uygulaması coğrafi uzaklığın merkeze gelir tahsisinde kısıt oluşturma gücünü zayıflatmıştır denilebilir. Yine mukataa gelirleriyle karşılaştırıldığında ağnam ve cizye gelirlerinin daha çok irad-masrafa konu olduğu ama avarız geliri ile mukataa geliri arasında mahsuba konu olma bakımından bir farkın bulunmadığı tespit edilmiştir. Osmanlı merkez maliyesinin askerlere cizye ve ağnam gelirlerini onların maaşlarına mahsuben toplatması bu sonucun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Son olarak hazineye intikali geciken gelirlerin irad-masrafa daha fazla konu olduğu görülmüştür.

Her ne kadar analizde kullanılan değişkenlerin mahsup oranına etkisi istatistiki olarak anlamlı olsa da yüzde 4,1'lik bir R-kare parametresinin bize gösterdiği bu değişkenlerin mahsup oranını açıklayıcı gücünün düşük olduğu yönündedir. Diğer bir ifadeyle mahsup oranında açıklanmaya muhtaç yüzde 95,9'luk bir varyasyon söz konusudur. Bu bağlamda ileriki ampirik çalışmalar için doğru teorik çerçeve ve değişkenler yardımıyla önemli bir keşif alanı mevcuttur. Diğer yandan kullanılan veriler 16. yüzyıl sonlarına aittir. Burada tespit edilen ilişkilerin diğer zaman dilimlerinde de geçerli olup olmadığını ileriki çalışmalarca ortaya konulması konunun daha iyi anlaşılması adına faydalı olacaktır. Ruznamçe defterleri uzun seriler halinde arşivlerde mevcuttur.

Dolayısıyla bu tür çalışmaların farklı dönemler için yapılması imkân dâhilindedir.

Kaynakça

- Arslanboğa, Kadir. *1589-90 İle 1602-3 Malî Yıllarına Ait Osmanlı Devleti Bütçelerinin Oluşturulması ve İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Arslanboğa, Kadir. *1609-1610 Yılları Arasında Osmanlı Devleti Merkezî Hazine Giderleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Ashraf, Quamrul-Oded Galor. "The "Out of Africa" Hypothesis, Human Genetic Diversity, and Comparative Economic Development". *American Economic Review* 103/1 (2013), 1-46.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri [KK.d]*. No. 1774.
- Çakır, Baki. *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Timar" İslam Ansiklopedisi. 12-1/286-333. İstanbul: MEB Basımevi, 1993.
- Coşgel, Metin M. - Miceli Thomas J.. "Tax Collection in History". *Public Finance Review* 37/4 (2009), 399-420.
- Coşgel, Metin M. "Efficiency and Continuity in Public Finance: The Ottoman system of taxation". *International Journal of Middle East Studies* 37/4 (2005), 567-586.
- İnalçık, Halil. "Cizye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/42-48. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- İpçioğlu, Mehmet. *Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tahlili Denemesi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Osmanlı Mali Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

Yıldırım, Sadullah. "Osmanlı Devleti'nde Mali Kapasite." *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 78/4 (2023), 687-710.

Yıldırım, Sadullah. *1000/1592-93 ve 1001/1593-94 Tarihli Ruznamçe Gelir Defterine Göre Osmanlı Devleti'nin Merkezi Hazine Gelirleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Ek Tablolar

Ek Tablo 1: Betimleyici İstatistikler

Değişkenler	Gözlem	Ortalama	Standard sapma	En küçük değer	En yüksek değer
Mahsup oranı	1,351	0.501	0.490	0	1
İstanbul'a mesafe	1,351	0.444	0.260	0.022	1.403
Cizye	1,351	0.375	0.484	0	1
Avarız	1,351	0.286	0.452	0	1
Ağnam	1,351	0.087	0.282	0	1
Gecikme	1,351	2.178	2.119	-1	20
Mevacip/mahsup	705	0.106	0.268	0	1